

Սերգեյ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՂԱՍՈՒԹՅԱՆ ՈՃԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Շարադասության ազատությունը, որ բնորոշ է հայերենին և, մասնավորապես, նրա գրաբարյան վիճակին, այնուամենայնիվ բուրբովին էլ կամայական չէ, ինչպես թվում է առաջին հայացքից, և կարգավորվում է լեզվի բազմաթիվ ներքին օրինաչափություններով, տարաբնույթ լեզվական գործոններով: Վերջիններիս համակարգմամբ հնարավորություն է ընձեռնվում առանձնացնել և սահմանել նախադասության մեջ շարահյուսորեն հարաբերվող միավորների յուրաքանչյուր գույզի (որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ, ենթակա-ստորոգյալ, ստորոգյալ-խնդիր և այլն) փոխդասավորության մի քանի՝ *քերականական* (իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական իրողություններ), *տրամաբանական ընդգծման կամ առանձնացման*, և *թույլ կամ չեզոք դիրքերի* սկզբունքներ:

Ելնելով այն բանից, որ հին գրական լեզվում ենթակայի ուղիղ կամ սովորական շարադասության (քերականական սկզբունք) իրողությունները ավելի վաղ¹ մեր կողմից արդեն հանգամանորեն ներկայացվել են, կանգ կառնենք այն գործոնների բացահայտման վրա, որոնք, կարծում ենք, նպաստում են պատմողական խոսքում ենթակայի տրամաբանական ընդգծմանը, նրա հաղորդակցական դերի ակտիվացմանը (առանձնացման սկզբունք), կամ հակառակը (չեզոք դիրքերի սկզբունք):

Նախադասության մեջ ենթական կարող է տրամաբանորեն ընդգծվել միանգամայն տարբեր պատճառներով: Ինչպիսին էլ լինեն սրանք, հետևանքը նույնն է՝ այդ դիրքերում ենթական ձեռք է բերում հնչերանգային ընդգծվածություն, վերածվում է նախադասությամբ հաղորդվող մտքի կենտրոնի: Այդ պատճառով էլ ենթակայի տրամաբանական ընդգծում ասպեկտով բոլոր դիրքային տարբերակները քննության են ենթարկվում որպես նրա շարադասության նույն՝ առանձնացման սկզբունքի արտահայտություններ:

Գրավոր խոսքում տրամաբանորեն ընդգծել նախադասության որևէ անդամը, մեծացնել նրա տեսակարար կշիռը արտահայտվող մտքի հաղորդման մեջ կարելի է հիմնականում նրա իմաստային բեռնվածության մեծացման ճանապարհով, ինչը ձեռք է բերվում իր սովորական (ուղիղ) դիրքից տվյալ անդամի տեղաշարժերի շնորհիվ: Այնուամենայնիվ ոչ բոլոր տեղաշարժներն են, որ կարող են հանգեցնել նախադասության անդամի տրամաբանական ընդգծմանը: Մյուս կողմից էլ՝ քանի որ տարբեր կառուցվածքի նախադասություններում, տարբեր քերականական բնույթի գործոնների ազդեցությամբ միանգամայն տարբեր է ենթակայի շարադասության սովորական համարվող վիճակը, նշանակում է դրանցում չեն կարող միատեսակ լինել նաև տրամաբանական ընդգծմանը ծառայող նրա դիրքերը: Այդպես էլ կա. որոշ դեպքերում դրանք ստորոգյալի (P) համեմատությամբ ենթակայի (S) նախադաս վիճակներն են նրանց SP գծային հաջորդականությունն ունեցող նախադասություններում, այլ դեպքերում՝ PS փոխդասավորության վիճակները:

Այսպես, դիմավոր բայի նշանակությամբ անորոշ կամ անցյալ դերբայ-ստորոգյալ և սեռականաձև կամ տրականաձև ենթակա ունեցող գրաբարյան կառույցները, փոքր բացառություններով, ունեն գլխավոր անդամների փոխդասավորության սովորական համարվող PS կարգ, որը եթե շրջվում է, ապա հիմնականում ենթակայի՝ նախադասության սկզբում ընդգծվելու անհրաժեշտությամբ թելադրված: Օրինակներ՝ «Ձեր ծառայից գմեր տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է»/Բուզ.,254/: Իւրոց *արարչին* յառաջագոյն պատուիրեալ էր նմա»/Եզն., 52/: «*Տրդատայ* բուռն հարեալ ի կինն» /ՄԽՊՀ,195/:

¹ Ս.Հ. ա յ յ ա պ ե տ յ ա ն, *Ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը գրաբարյան, Հայոց լեզվի պատմության հարցեր*, հ.2, Եր.,1985: Նույնի, *Հայերենի անցողական կառույցների շարադասության մի քանի հարցեր*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ.1, Գյումրի, 1998, էջ 95-110:

«Չարիմացին Վարազվաղանայ գիտացեալ զանհնարին յխութիւն Վասակայ» /ՂՓՊՀ, 80 / և այլն:

Ի դեպ, թեք (սեռական-տրականաձև, հայցականաձև) ենթակաների տրամաբանական շեշտվածությունն ավելի նկատելի է դառնում, երբ մնան նախադասություններում զլխավոր անդամները ընդմիջվում են հեղինակային խոսքով: Վերջինս, որ հաճախ նաև դիմավոր միակազմ կառույց է, ակնհայտորեն մեծացնում է նրանց բաժանող արտասանական դադարի պահը՝ էսպես նպաստելով նախադասության սկզբում ենթակայի առավել ընդգծմանը: Օրինակներ՝ «Յուշկապարկաց *ասեն* բնակել յաերակն »/Եզն., 69/: «Բայց զԱնգեղ տունն *ասէ նոյն պատմագիր* ի Պասքամայ ումեննէ ի Հայկայ թռնէ լինել» /ՄԽՊՀ, 71/ և այլն:

Այդպես էլ՝ միադիմի կամ պակասավոր բայ-ստորոգյալով կառույցներում գերազանցապես տրամաբանական շեշտն իր վրա վերցնելու նպատակ ունի սովորաբար հետադաս ենթակայի (նաև թեք հոլովածևով) ձգտումը առաջադասության, ինչպես, օրինակ՝ «*Դիւաց* է կերպարանս կերպարանս ցուցանել» /Եզն., 69/: «*Նմա* պարտ էր առնել զերկինս և զերկիր» /ն.տ., 82/ : «*Ինձ* պիտոյ է ի քէն մկրտել» (Ես պետք է մկրտվեմ քեզանից) /Մատթ., Գ, 14/: «*Դու* գոյր ի քեզ» /ՂՓՊՀ, 413/: «Բայց դեռ *բարեկամութիւն* էր ի մէջ թագատրացն երկոցունց» /Բուգ., 76/:

Սովորաբար ենթական առանձնացվելով մղվում է նախադասության սկիզբը (SP), եթե իրեն հարադիր ունի *ինքն* անձնական դերանունը՝ սպասարկու սաստկական նշանակությամբ; Օրինակներ՝ «*Ինքն* թագաւորն հրամանի նորա անսայր» / Եղ., 88 / : «*Նա* *ինքն* ի վերայ ծովու հիմունս էարկ նմա » /Մաղմ., ԻԳ, 2/: «*Ինքն* Տէր ուղիղ արասցէ զշափոս քո» /Առակ., Գ, 27/: Ընդ որում, շարադասական այս տարբերակում կիրառվում է նաև *ինքնին* բառը՝ հաստատող սաստկական նշանակությամբ. «*Ինքնին* թագաւորն ականատես լինէր իրացն յանդիմանութեան» /Եղ., 20/: «*Տէր* *ինքնին* արասցէ զհմարս մերում փրկութեան» /ն.տ., 138/: «*Դուք* *ինքնին* գիտէք ... ամենայն չարիս» /Ագաթ., 247/: Շատ հաճախ այդ նույն նպատակով անձնական դերանվան առաջին կամ երկրորդ դեմքով արտահայտված ենթակային հարադրվում է նույն դերանվան՝ գրաբարում մակբայական արժեքով ընկալվող բացառական հոլովածևը. «*Դու քեզէն* եկիր...» /Բուգ., 265/: « *Մեր մեզէն* ողջ ենք դիցն օգնականութեամբ»/Եղ., 9/ և այլն: Ի դեպ, նույնիսկ սակավադեպ ինքնուրույն գործածություններում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա.Աբրահամյանը², սրանցում հոլովի իմաստը չի գիտակցվում, սրանք սպասարկու բառեր են՝ սաստկական նշանակությամբ, առանց հոլովական իմաստի դույզն-ինչ դրսևորման. « Ինձէն...զիմ վաստակս ապախտ ոչ արարից /Ագաթ., 54/ և այլն:

Նույն SP շարադասական տարբերակում ենթակայի առաջադասությունը ոճական նպատակով ամրակայվում է նաև *անձն* բառի գործիական հոլովածևի սպասարկու հարադրությամբ, որն օժտված է հավասարեցնողի, հակադրվողի, կամ այլ դեմքերը բացառողի սաստկական իմաստով. «*Դուք անձամբ* զանձինս այլում ի ծառայութիւնս արկանէիք» /Եղ., 55/: Նկատենք որ անկախ գոյականական (ոչ սպասարկու) կիրառության դեպքում *անձն* բառով ենթական բոլորովին էլ աչքի չի ընկնում շարադասության մնան կայունությամբ՝ «Ընդունէին զեղիս և անսուրբ *անձինք* քաղցր ախորժեղով զլուր այդպիսի բանից»/ՂՓՊՀ, 414/: «Ի Տէր պարծեսցի *անձն* իմ» /Եղ., 177/ և այլն:

Առաջադաս ենթակայի իմաստային ընդգծումը հնարավոր է նաև *անգամ*, *իսկ*, *և ս*, *մ ի ա յ ն* և այլ եղանակավորող բառերով, որոնք, ենթակային հարադրվելիս, շնորհիվ իրենց բարձր հնչերանգի, նպաստում են նրա տրամաբանական ընդգծմանը և պահում այդպիսի ենթական նախադասության սկզբում: Օրինակներ՝ «*Տղայք անգամ* յայթենն»/ՂՓՊՀ, 419/: «*Նորա ևս ...*զօրանային ի սերն Քրիստոսի»/Եղ., 21/: «*Նաև արջք* օրհասականք...հզորագոյնս կռուին»/ն.տ., 8/: «*Ես և մարմին* իմ բնակեցցի յուսով»/Մաղմ., ԺԵ, 9/ և այլն:

Ի դեպ, սպասարկու բառերի հարադրությամբ տրամաբանորեն ընդգծված ենթակաների առաջադասությունը, եզակի բացառություններով, կայուն է գրաբարի

² Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Եր., 1976, էջ 76 :

պատմողական նախադասության մեջ: Բացառությունները (PS) հիմնականում վերաբերում են այն դեպքերին, երբ ենթակայի ընդգծումը կատարվում է *և* շաղկապի սպասարկու գործածությամբ, ինչպես՝ «Երկներ *և* ծովն ծիրանի» /ՄԽՊՀ, 85/: «Յանդիմանեն զնոսա *և* պատերազմացն դէպք» /Եզն., 107/: «ժողովեցան *և* նորա ի հովիտս» /Ա.Թագ., ԺԵ, 12/: Հարկ է նշել, որ *և* շաղկապի այսպիսի նշանակությունը իր դրսևվորումն է գտնում հենց ենթակայի հետադասության պայմաններում: Գրաբարի նախադասության սկզբում դրված ենթակային հարադրվող *և*-ը գուրկ է եղանակավորիչ արժեքից և գերազանցապես ընկալվում է իր բուն խոսքիմասային իմաստով («*Եւ դուք ըստ նոցին օրինակի կատարեք*» /Բուգ., 65/) կամ էլ լավագույն դեպքում դիտվում է իբրև գրաբարին այնքան բնորոշ հավելադրություն, որը ինչպես քերականական, այնպես էլ արտահայտչական տեսակետից սովորաբար խոսքում բոլորովին ավելորդ է³: Հմմտ.՝ «*Եւ եղբարք նորա լուան զայս ամենայն*» - «*Լուան զայս ամենայն *և* եղբարք նորա*»: «*Եւ ուստերք ծնան նմա*» - «*Ծնան նմա *և* ուստերք*» և այլն:

Շատ հաճախ ենթական սկզբնային դիրքում տրամաբանական շեշտվածություն է ստանում, եթե ընդմիջվում է ստորոգյալից *ուրեմն, քէ, եթէ, սակայն, քէպէտ* և այլ շաղկապների երանգավորիչ սպասարկու կիրառությամբ, ընդ որում դրանք անպայմանորեն պիտի հաջորդեն ենթակային, որովհետև նախորդելիս կորցնում են վերոհիշյալ իմաստը և գերազանցապես ընկալվում որպես շաղկապներ: Օրինակներ՝

«*Աստուածք մեր ուրեմն* եկեալ իջեալ են ի քանտս» /Եղ., 144/: «*Իմ քէպէտն էր յառաջագոյն հոգացեալ զայսպիսի մեծ իրա*» /ՂՓՊՀ, 88/: Հմմտ.՝ «*Դեւ ուրեմն* հարաւ ի քեզ» - «*Ուրեմն դեւ* հարաւ ի քեզ»:

Իր տրամաբանական ընդգծվածությամբ որոշակիորեն առանձնանում է սկզբնային դիրքի ենթական, եթե ստորոգյալի հետ նրա անմիջական կապը ընդմիջված է *ասէ, ասեն* միակազմ հեղինակային նախադասությամբ, Ինչպես՝ «*Այր, ասէ, առ քաղցի իւրում շրջեսցի...*» / Եղ., 8/: «*Լուսին, ասեն*, ի ներքոյ է քան զարեգակն» /Եզն., 139/: Ավելացնենք նաև, որ հեղինակային խոսքի առաջացրած դադարը թեև հանգեցնում է գործողություն կատարող առարկայի իմաստային ընդգծմանը, սակայն չի տրոհում ենթական շարահյուսական հարաբերությունների ոլորտից: Հար և նման դեպքերում ենթակայի տրոհմանը խոչնդոտում է այն կարևոր հանգամանքը, որ ենթական նախադասության ստորոգումային հիմքի բաղադրիչն է, այն անդամը, որը ստորոգյալի հետ ունեցած ստորոգումային հարաբերությամբ արտահայտում է նախադասության բովանդակությունը: Այդ պատճառով ինչպես ենթական, այնպես էլ ստորոգյալը նախադասության կառուցվածքում երբեք չեն տրոհվում:

Ի դեպ, գլխավոր անդամների դիրքային ընդմիջմամբ առաջադաս ենթակայի առավելագույնս ընդգծմանն է ծառայում գրաբար թարգմանական և ինքնուրույն գրականության լեզվում հաճախակի դրսևորում ունեցող լեզվա- ոճական մի երևույթ, որ մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «ավելադրությամբ շրջում» անվանումը⁴: Ոճական այս հնարքն օգտագործվում է նախադասության կազմում որևէ անդամը տրամաբանորեն ուժգին շեշտելու նպատակով և ենթադրում է նախադասության կառուցվածքի մասնակի փոփոխություններ: Մասնավորապես, ենթական ավելա-դրությամբ շրջման դեպքում մշտապես զբաղեցնում է նախադասության սկիզբը՝ համապատասխան դեմք և թիվ ունեցող *եմ* բայի հետադաս հարադրությամբ, որին հետևում է նախադասության մնացած մասը: Վերջինս ավելադիր խոսքին կապվում է *որ* հարաբերականի կամ *զի* շաղկապի միջոցով և սովորաբար աչքի չի ընկնում մյուս անդամների լրացուցիչ տեղափոխություններով: Ավելադրությամբ շրջման ոճական-արտահայտչական արժեքը լիովին ընկալելի է դառնում միևնույն շարահյուսական կառույցի երկու տարբերակների համեմատության միջոցով: Այսպես, «*Ես* հանի զքեզ յերկրեն Եգիպտացուց» և «*Ես եմ որ* հանի զքեզ յերկրեն Եգիպտացուց» նախադասություններում առկա է գլխավոր անդամների SP հաջորդականությունը: Սակայն եթե առաջինում սկզբնային ենթական ոճականորեն չեզոք է, և տրամաբանական շեշտը

³ Տե՛ս Վ. Առ ա ք ե լ յ ա ն, Գր. Նարեկացու լեզուն և ոճը, Եր., 1975, էջ 12:

⁴ Մ. Ար ե ղ յ ա ն, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 538: Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարահյուսությունը, Եր., 1976 և ուրիշներ:

կրողը ստորոգյալն է, ապա երկրորդում ենթական խստիվ առանձնանում և մղվում է հաղորդման առաջին պլան, որպես նախադասությամբ հաղորդվող մտքի առանցքային միավոր՝ օժտվելով հատուկ արտահայտչականությամբ: Ընդ որում, այստեղ ենթականի տրամաբանական ընդգծումը պիտի բացատրել ոչ միայն նրան հաջորդող *ես* բայի անկայությամբ, այլև նախադասության ավելադիր և հիմնական հատվածները սահմանագատող որոշակի դադարով, որի շնորհիվ ավելադիր հատվածը նախադասության հնչերանգային արտաբերության պրոցեսում առանձնացվում և դրանով իսկ հակադրվում է հաջորդող հատվածին իր արտասանության ուժով՝ ձեռք բերելով ընդգծված արտահայտչականություն: Ավելադրությամբ շրջումը գրաբարի ոճական հարուստ հնարավորություններից է: Ա.Բագրատունին այն համարում է «գրաբարի վայելչություններից մեկը»⁵:

Օրինակներ՝ «*Դու ես որ փառաորեալդ ես ի վերայ ամենայն տիեզերաց*» /Ագաթ.,179/: «*Վարդան է որ մատնե զքեզ թագաւորին Պարսից*» /Բուզ.,198/: «*Տէր է որ ուսուցանե զիմաստութիւն և զհանճար*» / Յովբ,ԻԲ,2/: «*Աստուածութիւն ևեթ է որ մըշտնջենատր է*» /Եզն.,71/: «*Ոչ որ է որ առնե զբարի*» /Մաղմ.,Ծբ,4/ և այլն:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ներկայացվում են հիմնականում երկկազմ նախադասության այն շարադասական տարբերակները, որոնցում ենթականի տրամաբանորեն ընդգծված լինելը, մեր կարծիքով, երկմտանքի տեղիք չի տալիս: Մինչդեռ կան դիրքեր, որոնցում դա առաջին հայացքից ընկալելի չէ: Այդպիսին է, ասենք, նախադասության կազմում ենթականի վերջնային դիրքը, երբ ստորոգյալն արտահայտված է առարկայական թույլ նշանակություն ունեցող բայով, ինչպես, օրինակ՝ Եղիշեի պատմության հետևյալ հատվածում է. «Բագում ձմերանց *հայեցան ստոնամանիք, եհաս գարուն, եկին նորեկ ծիծռունք, տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ*»/Եղ.,203/: Նման կառույցներում վերջադասությունը ենթականի համար կարելի է ընդգծված վիճակ համարել, նկատի ունենալով այն, որ նախադասության տրամաբանական պրեդիկատը հաղորդվում է քերականական սուբյեկտով, և այս հանգամանքը պահանջում է, որ վերջադաս դիրքում ենթական իր վրա կրի տրամաբանական շեշտը:

Վերը շարադրվածից պարզ է դառնում, որ պատմողական խոսքում ենթականի տրամաբանական ընդգծումը կարող է տեղի ունենալ ամենատարբեր պատճառներով: Մակայն ինչպիսի պատճառներ էլ հանգեցնեն դրան, այդ դիրքերում ենթականին բնորոշ է հնչերանգային առանձնացումն ու շեշտվածությունը: Դրանից ելնելով՝ ենթականի բոլոր վերոհիշյալ դիրքային դրսևորումները մեր կողմից միավորվում և դիտվում են իբրև շարադասության միևնույն՝ առանձնացման կամ ընդգծման սկզբունքի արտահայտություններ:

Մակայն ոչ միշտ է, որ շարադասական շրջումը նպատակ է հետապնդում տրամաբանորեն շեշտել կամ ընդգծել տվյալ անդամը՝ այն դարձնելով նախադասության իմաստային ծանրության կենտրոնը, հաղորդվող մտքի հիմնական առարկան: Այն հաճախ կատարվում է նաև ստիպողաբար, երբ իր սովորական դիրքից տվյալ անդամի հեռանալու պատճառը նույն այդ դիրքի օգտագործումն է մեկ այլ անդամի տրամաբանական ընդգծման նպատակով: Խոսքը վերաբերում է նախադասության անդամի շարադասության այսպես կոչված «չեզոք» դիրքերին, որպիսիք ունի նաև ենթական գրաբարի պատմողական նախադասության մեջ:

Տրամաբանորեն չեզոք է գործողության ընդգծման նպատակով նախադասության սկիզբ տարված ստորոգյալին հաջորդող ենթականի դիրքը, օրինակներ՝ «*Անկան սատակեցան ...ամենեքեան առ հասարակ ազգն անօրէն դառնացողաց*»/Ագաթ.,314/: «*Ի փախուստ դարձին նոքա երեսաց ձերոց*»/Յուդ.,ԺԴ,4/: «*Մոռացոյց ինձ Աստուած զամենայն վիշտս իմ*» /Ծննդ.,ԽԱ,51/: «*Աղաղակեցին որդիքն Իսրայիլի առ Տէր*» /Դատ.,Գ,15/ և այլն:

Այդպիսին է նաև անվանական բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցին հաջորդող, ինչպես նաև նրա բաղադրիչներին ընդմիջվող ենթականի դիրքը: Օրինակներ՝ «*Կենդանի է Աստուած Իսրայիլի*» /Ա.Թագ.,ԻԵ,34/: «*Սարմոսք էին մշտնջենատրք մըմունջք*

⁵ Ա.Բ ա գ ր ա տ ու ն ի, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 444:

ի բերանս նոցա»/Եղ.,202/։ «Հեռի եղեն եղբարք իմ»/Յովբ.,ԺԹ,13/։ «Չար ինչ էին գազանք բնութեամբ»/Եզն.,46/։ «Նա էր մայր եկեղեցեացն»/Բուզ.,115/։

Եթե նման բազմաթիվ օրինակներում ենթակայի հետադասության դեպքերը (նախադասությունը եզրափակող կիրառություններում) բնորոշվում են որպես տրամաբանորեն թույլ դիրքեր, ապա բաղադրյալ ստորոգյալի առաջադաս և ընդգծված հանգույցի և ստորոգելիի միջև ենթական բացարձակորեն չեզոք է, ինչպես՝ «*Էին խաշինք նորա եօթն հազար ոչխար*»/Յովբ.,Ա,3/։ «*Էր Դաւիթ խելամուտ յամենայն ճանապարհս իւր*»/Ա.Թագ.,ԺԲ,4/։ «*Եմ ես Ղազար*»/ՂՓՊՀ,412/։ «*Էր սա այր զարմանալի*»/Բուզ.,58/։

Այդպիսին է ենթակայի դիրքը նաև բայական բաղադրյալ ժամանակով արտահայտված պարզ ստորոգյալի առաջադաս օժանդակ բայի և դերբայի միջև՝ «*Եր էր Վարսագ-վաղանս այս փեսայացեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ*»/ՂՓՊՀ,79/ և այլն։

Տրամաբանորեն թույլ կամ չեզոք է նաև ենթակայի հետադաս դիրքը վերաբերականների շնորհիվ իմաստի աստկացում ստացած և նախադասության սկիզբ տեղափոխված ստորոգյալից հետո, ինչպես՝ «*Հաւատարմագոյն ևս լիցի քեզ երկրորդ ահաւոր գարստն նորա*»/Եղ.,13/։ «*Թէ և բախտ ևս էր Չրուանն*»/Եզն.,91/։ «*Լցաւ իսկ երկիր աստուածապաշտութեամբ քով*»/Ագաթ.,97/։ Կամ երբ ստորոգյալը առաջադաս դիրք ունի գրաբարում խիստ գործածական՝ հոմանիշ (դիմավոր կամ անդեմ) բայաձևի աստկական հավելադիր կիրառությամբ։ Չնով տարբեր, բայց նշանակությամբ մոտ բայերը, մի կապակցության մեջ միանալով, առաջ են բերում բայիմաստի խտացում, գործողությունը դառնում է ավելի ցայտուն, լրացվում իմաստի նրբերանգներով և մղվում է հաղորդվող մտքի առաջին պլան։

Օրինակներ՝ «*Ժողովեցան զումարեցան առ նա բնակիչք լեռնակողմանն*» /Յուդ.-Ա, 6/։ «*Իսկ զթագաւորն հպարտացուցեալ ամբարշտաւանեցուցանէր որոզայթադիր թշնամին*»/Ագաթ.,142/ «*Նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին*»/Բուզ.,103/։ «*Չանցուցանելով զանցուցէ այր նորա յետ աւուրն*»/Թիւր.,16/։ «*Տապալեալ ատերեցան ամուրք ապաստանի նոցա*»/Եղ.,201/ և այլն։

Հարկ ենք համարում այս առիթով նաև ավելացնել, որ ենթական իր առաջադաս սովորական դիրքում է մնում, եթե բայական հավելադրությունը չունի բայ-ստորոգյալի իմաստը աստկացնող նշանակություն, այլ գործածվում է իբրև զարդարանք։ Օրինակ՝ «*Որդիք նորա ...յնդրելով յնդրեսցեն*»/Ագաթ.,899/։ «*Այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեալ գրեցաւ*»/Բուզ.,9/։ Ինչպես կարելի է հեշտությամբ նկատել, վերջին դեպքում հավելադիր բայը ոչ թե հոմանիշ է ստորոգյալին, այլ վերջինիս կրկնությունն է դերբայական ձևով (շինել շինեին, աճելով աճեին,երկնչելով երկեսա, պսակելով պսակեսցիք և այլն)։ Այնինչ հենց հոմանիշների հավելադրությունն է, որ ի գործ է լրացուցիչ իմաստային նրբերանգներ հաղորդելու գործողությանը՝ աստկացնելով բայ-ստորոգյալի իմաստը։ Այս դեպքում է, որ ենթական հետադասվում է ստորոգյալին՝ զբաղեցնելով տրամաբանորեն «չեզոք» դիրք։

Գրաբարում ստորոգյալը ուժեղ շեշտվածություն է ձեռք բերում *հատելում* բայի հարադրությամբ և դրա շնորհիվ ձգվում է դեպի նախադասության սկիզբ՝ ենթական թողնելով տրամաբանորեն աննշանակ դիրքում։ Այսպիսի կառույցները հաճախական են հանդիպում հատկապես Աստվածաշնչի լեզվում⁶։ Օրինակներ՝ «*Եր յաւելին որդիքն Իսրայիլի առնել չար առաջի Տեառն*»/Դ.ստ.,Դ,1/։ «*Ոչ յաւելին մեկնակազէնքն ասորոց գալ յերկիրն Իսրայիլի*»/Դ.Թագ.,2,23/։ «*Յաւել ևս լինել մարտ խստութեամբ պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց ընդ միմեանս*»/Բուզ.,40/։

Տրամաբանորեն անշեշտ է ենթական նաև բաղադրյալ բայական ստորոգյալի բաղադրիչների միջև կամ նրանց հաջորդող դիրքում, եթե նման ստորոգյալի դիմավոր բաղադրիչը սկիզբ, ընթացք, վերջ կամ գործողության այլ առանձնահատկություններ արտահայտող բայ է, կամ էլ գործածվում է ցանկության, հարկադրվածության, մտադրության և այլ երանգավորիչ իմաստներով (իշխեմ, կամիմ, հաճիմ, հանդուրժեմ, փութամ, յօժարիմ, պարտիմ և այլն)։

⁶ Վ.Առաքելյան, *Գրաբարի հատընտիր*, Եր., 1946, էջ 25։

Օրինակներ՝ «Սկսաւ սպարապետն խօսել միաբանութեամբ նախարարացն ընդ զօրսն»/Եղ.,100/։ «Փութասցի Աստուած առնել զնա»/Ծննդ.,ԽԱ,32/։ «Խորհեցաւ նա դառնալ յերկիրն իւր»/Գ. Թագ.,2,5/։ «Կարգեաց Դաւիթ ի սկզբանէ օրհնել զՏէր»/ն.տ.7/։

Այդպիսին է ենթական նաև գրաբարյան այն կառույցներում, որոնք սկսվում են *և եղև, և լինէր* հավելադիր բայերով։ Ինչպես նկատել ենք, ստորոգյալն ընդգծող ու նախադասության սկիզբ տանող ոճական այս հնարքը լայն կիրառություն ունի գրաբար թե՛ քարգմանական և թե՛ ինքնուրույն գրականության լեզվում։ Օրինակներ՝ «Եւ եղև իբրև լուսւ Եդիստ...»/Գ. Թագ.,Է,8/։ «Եւ լինէր իբրև վարէր այր Իսրայիլի»/Գառ.,2,3/։ «Եւ եղև իբրև լուսւ զայս ամենայն քազատորն Յունաց»/Բուգ.,89/։ «Եւ եղև...խնդրեաց իւր կին կայսրն Դիոկղետիանոս»/Ազաթ.,137/։

Ստորոգյալով արտահայտվող գործողությունը կամ եղելությունն է մղվում ուշադրության կենտրոն , երբ նախադասությունը սկսվում է *ահա, ապա* բառերով, որոնք ստեղծում են անմիջապես գործողությանը հաղորդվելու պահանջ՝ ստորոգյալը սովորաբար ձգելով դեպի իրենց և ենթական տանելով տրամաբանորեն չեզոք հետադաս դիրք, ինչպես՝ «Ապա ծուներ դնէր Յակոբ ի վերայ երկրին»/Բուգ.,34/։ «Ապա ժողովր սպարապետն զօրավարն Հայոց ...զազատախումբ բանակ»/ն.տ.41/։ «Ահա հասեալ է բաժակն պատուհասի»/Ազաթ.,513/։ «Ահա շրջեցան զինն շունք բազումք»/Եղ.,168/։ «Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնից»/ԳՓՊՀ,29/։

Հարկ է նշել, որ ենթական շրջված (տրամաբանորեն չեզոք) դիրք ունի նաև այն կառույցների մեծ մասում, որոնք սկսվում են *իբրև, քանզի*, մասամբ *յորժամ, զի, եթէ, մինչև* շաղկապներով։ Օրինակներ՝ «Եւ իբրև եհաս նամակն յարքունիս»/Եղ.,41/։ «Իբրև մտածէր ...քորեպիսկոպոսն ...»/Բուգ.,60/։ «Քանզի անկեալ էր զօրավարն Հայոց ի մեծ պատերազմին»/Եղ.,119/։ «Յորժամ եկեցտէ ժամանակ»/Յովհ.,ԺԶ,9/և այլն։

Սովորաբար, երբ տրամաբանորեն ընդգծվում և առաջին պլան են մղվում ոչ թե գործողությունը կամ այն կատարող առարկան, այլ գլխավորապես գործողության հանգամանքները՝ տեղը, ժամանակը, նպատակը, պատճառը կամ գործողության հետ կապ ունեցող առարկան, պատմողական խոսքում առկա է գլխավոր անդամների PS հաջորդականությունը, որտեղ ենթական տրամաբանորեն չեզոք է։ Օրինակներ՝ «Միով գոտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք»/Եղ.,67/։ «Յամենայն զօրութենէ քումմէ ծառայեցեր դու միամտութեամբ»/Ազաթ.,5/։ «Ի քուն զբաղմուն միտքն»/Եզն.,123/ և այլն։ Եթե սրանցում ենթակայի դիրքի չեզոք բնույթը կասկած չի հարուցում և բացատրվում է նախադասության սկզբում (ստորոգյալից առաջ) նրա լրացումների տրամաբանական ընդգծման նպատակով ենթակայի սովորական շարադասության հարկադիր շրջմամբ, ապա այլ դեպքերում այն արդյունք է ստորոգյալի լրացման առաջադասության քերականական անհրաժեշտությամբ։ Այսինքն ենթակայի չեզոք դիրքն այս դեպքում ունի քերականական հիմք։ Օրինակներ՝ «Չայս լսեն թշնամիք ճշմարտութեան»/Եզն.,51/։ «Չաս պայազատէ նորին որդի Արշակ»/ՄՄՊՀ,103/։ «Չայս ամենայն...առ ժամանակ մի...կատարեսցեն ամենքեան»/Եղ.,53/։ Ստորոգյալի լրացումների առաջադասությունը մեր կարծիքով սրանցում չունի ընդգծման նպատակ, այլ թելադրված է այդօրինակ լրացումների խոսքիմասային իմաստով , ինչպես նաև խոսքային իրադրությամբ։Ընդհակառակը, այսպիսի լրացումները առավել ընդգծված են այն դեպքում, երբ նախորդում են ստորոգյալին՝ իրենցից առաջ ունենալով ենթական. «Աստուած զնա չար արար»/Եզն.,110/ և այլն։

Բայց քանի որ ցուցական և հատկապես հարաբերական դերանունները, շնորհիվ իրենց խոսքիմասային յուրահատուկ իմաստի, գրավում են նախադասության սկիզբը, այդ իսկ պատճառով ենթակայի սկզբնային դիրքը այսպիսի կառույցներում սովորաբար փոխարինվում է ստորոգյալին անմիջապես նախորդող կամ հաջորդող դիրքերով։Սրանցից առաջինը քերականորեն նպատակահարմար չէ, որովհետև «քանդում է» ստորոգյալի միջուկի բաղադրիչների անմիջական կապը («Ձոր դու շինեցեր»/Սաղմ.,Ժ,13/)։ Այդ է պատճառը, որ գրաբարի նման կառույցներում սովորաբար իշխողը ենթակայի հետադասությունն է, ինչը վերջինիս համար տրամաբանորեն չեզոք լինելով հանդերձ, քերականորեն ամենանպատակահարմարն է գլխավոր անդամների միջև իմաստային և շարահյուսական հարաբերությունների դրսևորման տեսակետից, ինչպես օրինակ՝«Չայս ասէ այր ցհաւատացեալս Աստու-

ծոյ»/Առակ,Ի,1/ և այլն: Ի դեպ, հար և նման դեպքերում ենթական ունի նվազագույն իմաստային բեռնվածություն, որը սակայն կարող է աճել, եթե ստորոգյալին հաջորդող նրա դիրքը համընկնում է նախադասության վերջի հետ, հատկապես, եթե առկա է դրան նպաստող մեկ այլ գործոն՝ գլխավոր անդամների ընդմիջվածությունը, ինչպես օրինակ «Ապա յետ այտրիկ լուր լուսավոր յերկրէն Հայաստանէ սքանչելի *եսլիկոյսուն Յակոբ*»/Բուգ.,48/ և այլն: Ավելացնենք նաև, որ սրանով լեզվում ստեղծվում է նաև պատումի հանդարտ շարադրանքի տպավորություն, և այդ պատճառով էլ այսպիսի շարադրանքները պատմողական խոսքում ավելի բնորոշ է սկզբնային նախադասություններին /«Չայնու ժամանակաւ էր դուստր մի գեղեցիկ Անդովկայ ուրումն» և այլն/: Այսպիսի նախադասությունները սովորաբար չեն կապվում նախորդ խոսքի հետ, ավելին, իրենք են ելակետ ծառայում հաղորդման հետագա ծավալման համար, քանի որ ենթակայով արտահայտված առարկաները նրանցում հանդես են գալիս կամ որպես «նոր», որի մասին մինչ այդ խոսք չի եղել, կամ որպես անորոշ առարկա, առարկա ընդ-հանրապես:

Մի քանի խոսքով անդրադառնանք նաև գրաբարի մեկ այլ ոճական յուրահատկու-թյանը. խոսքը վերաբերում է առաջադաս հեղինակային խոսք-նախադասություն-ներին, որոնցում ստորոգյալի իմաստային ընդգծման նպատակով շրջված է գլխավոր անդամների փոխդասավորության սովորական համարվող SP հաջորդականությունը, ինչպես «Յայնժամ *խօսեցաւ Սողոմոն* վասն տանն...»/Գ. Թագ.,Ը,53/: «Եւ *խօսեցան* ընդ մմա *մանկտիքն...*»/ն.տ.ԺԲ,10/: «Ետ *պատասխանի զինտորն Զրիստոսի...*»/Եղ.,13/: «Հանգոյն դմին *ստէ Եագարոս...*»/ՄԽՊՀ,124/: «*Ասեն* ցնա *փարիսե-ցիքն...*»/Յովհ.,Ը,13/: Երջման արդյունքում հեղինակային խոսքի ենթական հայտնվել է իր համար տրամաբանորեն թույլ (ուրիշի խոսքին հարող) դիրքում: Ի դեպ նման դեպ-քերում շատ հաճախ առկա է նաև երկրորդ՝ հավելադիր ասացողական բայ-ստո-րոգյալը, որը, հաջորդելով ենթակային, մի կողմից «վերականգնում է» ուրիշի խոսքի հետ հեղինակային խոսքի՝ ստորոգյալով կապվելու քերականական-տրամաբանական նպատակահարմարությունը, մյուս կողմից՝ տրամաբանորեն ավելի աննշանակ դարձ-նում միանգամից երկու ստորոգյալների արանքում հայտնված ենթական: Օրինակ-ներ՝ «*Խօսել սկսաւ* թագաւորն և *ստէ...*»/Ագաթ.,68/: «Յայնժամանակի *հրաման ետ* հագարապետն և *ստէ...*»/Եղ.,134/: «*Պատասխանի ետ* մմա Յիսուս և *ստէ...*»/Մարկ.,ԺԳ,2/: «Յայնժամ *խօսել սկսաւ* Լիկիանէս և *ստէ...*»/Ագաթ.,44/: «Աստուածապաշտսն *զոչէ* մարգարէն և *ստէ...*»/ն.տ.537/:

Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարում նաև ավելացնել, որ արդարացի համարել չի կարելի բնագրի հեղինակային խոսքում գլխավոր անդամների մնանատիպ շրջուն վիճակի՝ թարգմանիչների կողմից երբեմն-երբեմն կատարվող «ուղղումները»՝ արդի հայերենի հանգույն: Մինչդեռ միանգամայն ակնհայտ է, որ հին հայերենի շարահյու-սական իրողության «արդիականացումը» նկատելիորեն խախտում է բնագրի և թարգ-մանության լեզվի պատմական հետահայաց հարաբերակցությունը՝ աղքատացնելով թարգմանությունը այն իմաստով, որ զրկում է նրան ոճական-արտահայտչական ար-խայիկ գծերից:

ՀԱՄԱՈՒՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ագաթ.,- Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914

Բուգ., - Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912

Եզն., - Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914

Եղ., - Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957

ՂՓՊՀ – Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907

ՄԽՊՀ - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912

Խ. Գրքի /Աստուածաշունչ Մատեան Հնոց և Նորոց Կտակարանաց, Կ. Պոլիս, 1895/ հետևյալ համառոտագրությունները՝ Առակ./Առակք Սողոմոնի/, Դատ./Գիրք Դատադրաց/, Ա. Թագ.,

/Գիրք Առաջներորդ Թագաւորաց/, Դ Թագ./Գիրք Չորրորդ Թագաւորաց/, Ծննդ./Գիրք Ծննդոց/, Մատթ./Սրբոյ Ավետարանի Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Մատթէոսի/, Մարկ./Սրբոյ Ավետարանի Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Մարկոսի/, Յովք/ Գիրք Յովքայ/, Յովհ./ Սրբոյ Ավետարանի Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Յովհաննոս/, Յուդ./Գիրք Յովհրայ/, Սաղմ./Գիրք Սաղմոսաց/:

О СТИЛИСТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЯХ ПОРЯДКА СЛОВ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

С. Айрапетян

Представлены и исследованы словопорядковые факторы, способствующие логическому выделению и интонационному подчеркиванию подлежащего в повествовательной речи, те позиции, где, благодаря увеличению смысловой нагрузки, подлежащее становится доминантой передаваемой предложением мысли. Такие позиции систематизируются и рассматриваются как выражения словопорядкового принципа "выделения" подлежащего.

Отдельно исследуются также т.н. "слабые или нейтральные" позиции подлежащего в словопорядковой организации древнеармянского языка, в которых оно бывает логически незаметным и интонационно особо невыраженным.

Рассматриваются также характерные для древнеармянского "плеонастическая инверсия" и некоторые другие стили-выразительные особенности порядка слов в повествовательных предложениях.